

Urmia University

Investigating the influence of Greek philosophy on Western physicians of Islamic civilization regarding spirit and soul (2 to 6 AH Century)

Masood Kasiri¹ and Marzieh Karimi²

1- Department of history, faculty of literature and humanities, university of Esfahan, Isfahan, Iran.

2- Department of history, faculty of literature and humanities, university of Esfahan, Isfahan, Iran.

ARTICLE INFO

Article type:
Research Article

Received:
2024/04/30

Accepted:
2024/06/18

pp:
1- 12

Keywords:
Human;
Spirit;
Soul;
Islamic Civilization;
Medical.

ABSTRACT

Humans are the central subject in history and have made history and civilization. Although both humans and animals have the power of imagination, the power of human imagination is armed with the power of thinking, and a human is a creature whose talents and powers are perfected only in collective life. The primary purpose of this research is to explain and compare the definition of the human being from the viewpoint of Western physicians of Islamic civilization. Other purposes include investigating Greek philosophy's influence on Islamic civilization physicians' viewpoints in their definition of human. In this study, the documentary and library method has been used to examine books and articles. Based on the findings of this study, physicians considered man to be composed of body and soul and always believed in the influence and connection of soul and body to each other. Physicians thought that the rational soul is the critical distinguishable factor between animals and humans as the chosen creatures of God. Physicians of Western Islamic civilization, including Ibn Rushed, were more strongly influenced by Aristotle.

Citation: Kasiri, M., & Karimi, M. (2024). Investigating the influence of Greek philosophy on Western physicians of Islamic civilization regarding spirit and soul (2 to 6 AH Century). *Journal of Historical Findings*, 1(1), 1-12.

© The Author(s).

Publisher: Urmia University.

DOI: <https://doi.org/10.30466/jhf.2024.121516>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.1.1.2>

Extended Abstract

Since the subject of medical science is the examination of human health and its changes, the physician must first define his definition of man in order to reach a correct understanding of the physical and mental diseases that affect him and then treat the disease. The existence of different paradigms in the healthcare field shows that the way of looking at man and his different dimensions of existence was not the same among philosophers and physicians in all periods and places. This difference in the types of attitudes has led to different values and norms of health and treatment in various times and locations. Obviously, the way of facing the disease and understanding the concepts of health and disease, especially in psychological fields, is closely related to anthropology. In this article, an attempt is made to express the principal opinions in Greek philosophy regarding man and then to summarize and generalize the opinion of Eastern Islamic civilization physicians about spirit and soul. This makes it possible to understand the slight differences between these attitudes to a great extent. Then, in the central part of the article, we will examine the opinions of Western Islamic civilization physicians about man from the aspect of reason, spirit and soul, and analyze their opinion on this matter and examine the extent of their influence from ancient Greek philosophy.

In this research, the documentary and library method has been used to study books and articles. The basis of this article is based on primary sources of data. The physicians reviewed in this article are as follows: Ibn Hindu, Ibn Sina, Gorgani, Ibn Maynoon, Ibn Rushd, Razi, etc.

Based on the findings of this study, physicians considered man to be composed of body and soul and always believed in the influence and connection of soul and body from each other. Physicians thought that the rational soul is the critical distinguishable factor between animals and humans as the chosen creatures of God. Physicians of Western Islamic civilization, including Ibn

Rushed, were more strongly influenced by Aristotle. Most of the scholars of that era defined a human being as a being who has intellect and thought by (intellect) and is superior to other beings due to his intellect (Ibn Abi Usaybe, 1970: 22). Also, man is formed from the combination of substance and soul. The substance is human (body), and the soul is considered (psych) (Ibn Maymoon, 2013: 45). Humans are the central subject in history, and humans made history and civilization. Although both humans and animals have the power of imagination, the power of human imagination is armed with the power of thinking, and humans are creatures whose talents and powers are perfected only in collective life.

Concerning the body, the Muslim physicians of the Eastern Islamic civilization followed Galen's medicine, which is based on the principle of the four natures. However, they accepted the opinions that were in favour of the Islamic religion and either rejected or modified the opinions that were against the Islamic Sharia. In terms of soul and spirit, physicians like Farabi, Ibn Sina, and Ibn Hindu followed Masha's wisdom. Although Farabi included mystics' opinions in his principles, Ibn Sina also followed Masha's wisdom. Still, he did not follow Aristotle in defining the soul as complete and distinguished perfection from the psyche. Non-Muslim physicians simply translated the opinions of the ancient Greek physician and followed Galen's medicine. It seems that these translator physicians followed Galen's and Aristotle's medicine regarding soul and spirits, as Galen was a follower of Hippocrates, Aristotle and Plato. Regarding the body, the physicians of the Western Islamic civilization, due to the geographical location where they practised medicine, were more inclined towards Western and ancient Greek medical opinions. Just as in the field of soul and spirit medicine, they are more inclined towards Aristotle's philosophy.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The authors would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

تأثیر فلسفه یونان بر عقاید پزشکان غرب تمدن اسلامی در باب روح و نفس (از قرن ۲ تا ۶ ه.ق)

مسعود کثیری^۱ و مرضیه کریمی^۲

۱- گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

۲- گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
شناخت ابعاد وجودی انسان و تحلیل عملکرد مبتنی بر این ابعاد، موضوع محوری در تاریخ است. برخی حکما اعتقاد دارند که نفس در انسان بر جسم ریاست می‌کند و اگر چه انسان و حیوان هر دو قوه تخیل دارند اما قوه تخیل انسان به قوه مفکره مسلح است و انسان موجودی است که استعدادها و نیروهایش تنها در زندگی جمعی به کمال می‌رسد. هدف اصلی این پژوهش، تبیین و مقایسه‌ی تعریف انسان از دیدگاه پزشکان غرب تمدن اسلامی (از قرن ۲ تا ۶ هجری) از جنبه روح و نفس و تأثیر فلسفه یونان در دیدگاه آنان از تعریف انسان می‌باشد. در این پژوهش از روش اسنادی و کتابخانه‌ای به صورت مطالعه کتب و مقالات معتبر استفاده شده است. طبق یافته‌های این پژوهش، پزشکان انسان را مرکب از جان و تن می‌دانستند و همواره معتقد به تأثیرپذیری و پیوستگی روح و جسم از یکدیگر بودند. پزشکان تفاوت انسان و حیوان را نفس ناطقه‌ی انسان می‌دانند و این قوه‌ای است که تنها اشرف مخلوقات آن را دارا است و برای تدبیر و اندیشه از آن بهره می‌برد. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که گرچه وجوه مشترک زیادی بین نظرات پزشکان شرق و غرب تمدن اسلامی در باب روح و نفس وجود دارد اما پزشکان غرب تمدن اسلامی با شدت بیشتری متأثر از نظرات ارسطو بودند.	<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۱۱</p> <p>پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۲۸</p> <p>صص: ۱-۱۲</p> <p>واژگان کلیدی: انسان، نفس، روح، تمدن اسلامی، پزشکی.</p>

استناد: کثیری، مسعود؛ و کریمی، مرضیه. (۱۴۰۳). تأثیر فلسفه یونان بر عقاید پزشکان غرب تمدن اسلامی در باب روح و نفس (از قرن ۲ تا ۶ ه.ق). *نشریه یافته‌های تاریخی*، (۱)، ۱-۱۲.

ناشر: دانشگاه ارومیه.

نویسندگان

DOI: <https://doi.org/10.30466/jhf.2024.121516>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.1.1.2>

مقدمه

از آن جا که موضوع اصلی علم پزشکی، بررسی سلامت انسان و تغییرات آن است پس پزشک باید در ابتدا تعریف خود از انسان را بیان نموده تا به درک صحیح در مورد بیماری‌های جسمی و روحی که بر او عارض می‌شود رسیده و سپس به درمان بیماری مبادرت ورزد. وجود پارادایم‌های مختلف در حوزه بهداشت و درمان، نشانگر این موضوع است که نحوه نگرش به انسان و ابعاد مختلف وجودی آن، نزد فلاسفه و پزشکان در همه ادوار و همه مکان‌ها یکسان نبوده و همین تفاوت در انواع نگرش، ارزش‌ها و هنجارهای بهداشت و درمان را در زمان‌ها و مکان‌های مختلف رقم زده است. بدیهی است نحوه مواجهه با بیماری و فهم از مفاهیم سلامت و بیماری به خصوص در حوزه‌های روانی، ارتباط تنگاتنگی با انسان‌شناسی دارد.

باور و اعتقاد به این که انسان موجودی روحانی و مرتبط با عوالم ماوراء الطبیعه است، نوع خاصی از نگرش را در دوران باستان نسبت به مفهوم سلامت و بیماری و عوامل دخیل در آن که همان موجودات ماورائی هستند رقم زد و نوع نگرش پوزیتویستی که انسان را سراسر وجودی مادی دیده و ابعادی چون روح و نفس را از دایره واقعات خارج دانسته و انسان را مجموعه‌ای از چرخه‌های نورو شیمیایی و نورو فیزیولوژیکی به حساب می‌آورد، پزشکی سراسر تجربه محور و آزمایشگاهی امروزی را رقم زده است.

اما در مورد علوم گذشته می‌توان گفت که پزشکی در قدیم، علوم ریاضی و طبیعی و انسانی را به هم پیوند می‌زده است و تکیه گاهی برای علوم انسانی بوده است. پزشکی قدیم، انسان را به عنوان نسخه‌ی کوچک عالم یا همان عالم صغیر می‌شناخت. ارتباطی که میان پزشکی و فلسفه دیده می‌شود، در حقیقت نشانگر این عقیده می‌باشد که میان انسان و جهان تناسب وجود دارد. در دوران قدیم بسیاری از پزشکان، یا فیلسوف بوده‌اند یا فلسفه می‌دانستند و به طور تقریبی می‌توان گفت بیشتر فیلسوفان، پزشکی می‌دانستند و بیشتر پزشکان، فلسفه را بلد بوده‌اند. هرچند که شهرت برخی در پزشکی و بعضی دیگر در فلسفه بوده‌است. پس فیلسوف و پزشک در جهان قدیم بر شناخت طبیعت تاکید داشتند و یکی بیشتر بر انسان به عنوان عالم صغیر نظر می‌افکند و دیگری بر اصل طبیعت به عنوان عالم کبیر تاکید داشت و از این رو فلسفه و پزشکی به هم پیوسته و وابسته بودند.

منظور بیشتر حکمای آن دوران از انسان، موجودی است که دارای عقل است و بوسیله‌ی آن (عقل) تعلیم می‌پذیرد و با عقل خود بر سایر موجودات برتری یافته‌است (ابن ابی اصبغیه، ۱۳۴۹: ۲۲). همچنین انسان از ترکیب ماده و نفس تشکیل می‌شود. بدن (ماده) انسان است و نفس (صورت) او به شمار می‌رود (ابن میمون، ۱۳۹۲: ۴۵).

در این مقاله سعی بر این است که ابتدا نظرات اصلی موجود در فلسفه یونان نسبت به انسان بیان شود و سپس به شکل خلاصه و کلی نظر پزشکان شرق تمدن اسلامی در مورد روح و نفس بیان شود. این باعث می‌شود تا حد زیادی تفاوت‌های اندک بین این نگرش‌ها را درک نمود. سپس در قسمت اصلی نوشتار، نظرات پزشکان غرب تمدن اسلامی در مورد انسان از جنبه‌ی عقل، روح و نفس، بررسی و نظر آنان را در این خصوص مورد واکاوی قرار داده و میزان تأثیرپذیری آنان از فلسفه قدیم یونان را بررسی کنیم. در این پژوهش، منظور از محدوده‌ی جغرافیایی تمدن اسلامی، غرب تمدن اسلامی (منظور تنها آندلس می‌باشد) زیرا تالیفات پزشکانی که در محدوده‌های مختلف غرب زندگی می‌کردند، در دسترس نیست و به همین دلیل، آندلس، برای محدوده‌ی غرب در نظر گرفته شد.

انسان در فلسفه یونان باستان

شاید از زمانی که نظام اقتصادی حاکم بر جوامع انسانی، در حدودی رشد کرد که گروهی از انسان‌ها فرصت نمایند تا دور از دغدغه‌های معیشت اولیه خود، به تفکر پردازند، اندیشه در باب چستی انسان و مقصد نهایی زندگی، در صدر اندیشه‌های گروه‌های اندیشمند بود. اکثر فلاسفه تلاش داشتند تا به این سوال همیشگی بشر پاسخ دهند که دنیا از چه چیزی و توسط چه کسی ساخته شده و فلسفه آفرینش را چگونه می‌توان درک نمود.

یونان قدیم به عنوان یکی از مهمترین مراکز تمدنی بشر، بی شک یکی از خواستگاه‌های اصلی اندیشه بود. فلاسفه‌ی قدیم یونان در ابتدا اصل ماده‌المواد را پذیرفته بودند یعنی معتقد بودند همه چیز در این عالم از یک ماده‌ی واحد بوجود آمده است. این گروه از فلاسفه طرفداران مکتب ملطی بودند (هال، ۱۳۷۴: ۳۴). بعد از ایشان فلیسوفانی ظهور پیدا کردند که معتقد بودند انسان از عناصر چهارگانه آفریده شده است (هالینگ دیل، ۱۳۸۷: ۶۷). افلاطون معتقد به تجرد نفس انسان بود و اعتقاد داشت که نفس قبل از تشکیل بدن وجود داشته است و با تشکیل بدن، نفس به آن تعلق می‌گیرد. همچنین وی معتقد به جهان فرا حسی یا عالم مثل بود (راسل، ۱۳۸۸:

۷۸). ارسطو نفس انسان را صورت کمال یافته‌ی جسم طبیعی می‌دانست، یعنی نفس را صورت در حکم صورت بدن می‌دانست و معتقد به اصل صورت و ماده بود و مانند افلاطون معتقد نبود که نفس قبل از تشکیل بدن موجود است (ارسطو، ۱۳۶۹: ۸۹). تا قبل از این دوران، یونانی‌های باستان معتقد بودند که عقل و خرد منحصر به خدایان است و انسان از آن بهره‌ای ندارد. در حالی که انسان‌شناسی جدید، عقل و خرد انسانی را بن‌مایه اصلی می‌داند (گرین، ۱۳۷۰: ۴۵). در انسان‌شناسی سقراط (۴۷۰-۳۹۹ پیش از میلاد) آنچه مورد توجه است این است که انسان را متوجه خویش شدن کرد. او معتقد بود که انسان نیازمند تفکر درباره‌ی خود است و اصل تفکر فلسفی آن است که با روشن اندیشی که شرط اصلی زندگانی بشر است، به خویش‌شناسی برسد نه این که به تعمق در مورد طبیعت بپردازد. همچنین وی اعتقاد به زنده بودن روح بعد از مرگ داشت (گاتری، ۱۳۷۸: ۷۸).

گرچه بررسی همه آرای متفکران یونان در این باب، رسالت این نوشتار نیست، اما به لحاظ فهم بهتر میزان تأثیر پذیری حکمای غرب تمدن اسلامی از آرای یونانیان، لازم است تا با اصول کلی انسان‌شناسی دو نفر از مهمترین آن‌ها آشنا شویم.

افلاطون (۴۲۸ - ۳۴۸ پیش از میلاد) معتقد به نظریه‌ی مُثُل (جهان‌فراحتی) بود؛ یعنی انسان هم تن دارد و هم روان و وجود انسانی بشر به صورت کامل در طبیعت مجسم نمی‌شود بلکه روان در عالم مثل وجود و حیات دارد و قبل از بوجود آمدن انسان، موجود می‌باشد. «نظریه مثل افلاطون شالوده‌ی کل بینش فلسفی او بود. در این نظریه اساساً این فرض وجود دارد که گرچه واقعیتی بنیادین وجود دارد، ولی چیزی است که ما از دیدن آن عاجزیم.» (فیرحی، ۱۳۹۱: ۱۳). عالم، روحی دارد که با روح انسان قابل مقایسه است. وقتی فرد بمیرد، روح وی به مبدا اصلی خویش باز می‌گردد و انسان مثال عالم کوچک است. نفس انسان که مهم‌ترین عنصر وجود آدمی است و ملاک برتری انسان از حیوان می‌باشد و دارای سه قسمت است: عقل، اراده و امیال. «مرکز عقل و دانش در سر است؛ که ناظر و بازرس امیال و شهوات است و می‌تواند ناخدای کشتی نفس بشود.» (دورانت، ۱۳۷۰: ۶۵).

ارسطو (۳۸۴ - ۳۲۲ پیش از میلاد) معتقد به نظریه صورت می‌باشد یعنی انسان به صورت کامل در طبیعت حضور دارد و جداشونده از روح هم نیست؛ یعنی مانند افلاطون نمی‌گفت که روح انسان در عالم مثل وجود دارد بلکه می‌گفت که روح و جسم انسان در طبیعت وجود دارد. ارسطو هم مانند افلاطون معتقد بود که انسان مرکب از جسم و روح است؛ اما روح انسان، پیش از جسم موجود نشده است. انسان‌شناسی ارسطو می‌گوید که نفس انسانی با قوه‌ی ناطقه تعریف و تمیز داده می‌شود و انسان به عنوان موجودی بررسی می‌شود که هم افعال غیر ارادی مانند تغذیه دارد و هم افعال ارادی که از عقل فعال ناشی می‌شود که این عقل بعد از مرگ نیز حیات دارد؛ یعنی آن قسمت از عقل بشر که به حافظه مربوط می‌شود، فناپذیر است زیرا با مرگ جسم، حافظه هم می‌میرد اما عقل فعال فانی نیست و از بدن متمایز است و مجرد است و غیر جسمانی. «انسان در فلسفه‌ی ارسطو یک حیوان عاقل است. فصل انسان که موجب تمایز او از دیگر حیوانات است (عاقل) بودن است و نفس ناطقه یعنی قوه عقل و اندیشه. روح، اولین درجه‌ی فعلیت آن جسم طبیعی است که حیات را بالقوه در خود دارد» (رنان، ۱۳۶۷: ۴۳). در مورد نظریه‌ی ارسطو، آن چیزی که همه روی آن اتفاق نظر دارند این است که: ارسطو یگانه‌انگار بود یعنی معتقد به این که نفس و بدن از هم جدا هستند، نبود و آن‌ها را کل می‌دید. کلی که صورت آن نفس است و ماده آن بدن است. پس معتقد به اصل صورت و ماده بود. دیگر فلاسفه‌ی یونان باستان نفس و بدن را از هم جدا می‌کردند و می‌گفتند نفس بر بدن عارض شده است. ارسطو نظر متفاوتی ارائه داد: قابلیت حیات به چیزی که نفس ندارد، دلالت نمی‌کند بلکه به چیزی دلالت می‌کند که دارای آن (نفس) است بنابراین نفس تحقق بدن است و از آن جداشدنی نیست؛ یعنی اگر بدن بدون نفس باشد، نمی‌شود گفت زنده است. همچنین از نظر ارسطو نفس یک سلسله توانایی یا ویژگی جسم است بنابراین می‌توانیم بگوییم از نظر ارسطو نفس همان جسم نیست و معتقد است که روح به بدن نیاز دارد. مثل حس که برای حس کردن نیاز به اندام‌های حسی دارد، برای بوییدن نیاز به بینی داریم و برای چشیدن نیاز به زبان داریم؛ نفس هم با این که از جسم متفاوت است اما به جسم احتیاج دارد (Lorenz, 2009: 34).

انسان از منظر پزشکان مسلمان شرق تمدن اسلامی از جنبه‌ی روح و نفس

علوم پزشکی در اندلس ریشه در تحقیقات و کشفیات علمای مشرق زمین دارد. اغلب فلاسفه و دانشمندان اندلس طب را کار فرعی خود می‌شمردند و به مشغله‌های دیگر نیز می‌پرداختند (الهوئی، ۱۳۸۲: ۱۰۱). علی بن سهل بن ربن طبری (۲۰۰ - ۲۷۲ ق) انسان را مرکب از جسم و نفس می‌داند. نفس را نیرویی می‌داند که کل اجزای بدن را اداره می‌کند و اعضا بدن با نفس کامل می‌شوند.

عقیده داشت که سه نفس حیوانی یا حیاتی، نباتی و ناطقه بدن را اداره می‌کنند. نفس حیوانی در قلب جای دارد و بدن را تدبیر می‌کند. نفس ناطقه در مغز است. نفس نباتی میان موجودات مشترک است و رشد و نمو و تغذیه از این نفس حاصل می‌شود. نفس حیوانی را انسان و حیوان دارند، چون حس و حرکت را ایجاد می‌کند و گیاه حس و حرکت ندارد. نفس ناطقه نفسی است که انسان با آن تامل می‌کند و مسائل را تشخیص می‌دهد و این نفس منحصر به انسان است و انسان یا این نفس در اشیا تدبیر می‌کند و علوم الهی را با این نفس ممتاز درک می‌کند (ابن ربن طبری، ۱۳۹۰: ۶۹).

محمد بن زکریای رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق) معتقد است که اصل انسان و انسانیت در نفس ناطقه خلاصه می‌شود. این نفس انسانی ویژگی زوال‌ناپذیری دارد و خوشبختی حقیقی انسان در گرو به کمال رساندن این قوه می‌باشد. نفس ناطقه در ارتباط با جسم می‌باشد و جسم انسان از نفس ناطقه تبعیت می‌کند. از نظر زکریای رازی انسان مرکب از جسم و نفس است. وی انسان را موظف به استفاده از عقل و دوری جستن از حس نفسانی و شناسایی عیوب خود و دوری از حسد و دروغ و جهل و غم و ... می‌داند. از نظر رازی هر نوع فعلی که از انسان سر می‌زنند تابع عقل است و معتقد است که انسان باید فرمان بردار نفس ناطقه باشد و تا حد ممکن نفس شهوانی را به ذلت برساند و نظریه‌ی سلامت نفس حکیم زکریای رازی نشانگر این قضیه است که عقل در این نظریه حاکمیت دارد (رازی، ۱۳۸۰: ۵۲).

وی هدف دانش پزشکی جسم را در ابتدا پیشگیری از بیماری و بعد از آن درمان بیماری می‌داند و سلامت روح و روان را در گرو پزشکی اخلاقی دانسته، چون علم اخلاق، پزشکی نفس است. رازی در مورد نفس ناطقه معتقد بود که: «حقیقت انسان همان نفس ناطقه است که جوهری مجرد و زوال‌ناپذیر بوده و سعادت حقیقی نیز مربوط به این قوه است و دیگر قوا در خدمت به این قوه و کمال آن فعالیت می‌کنند و چون نفس ناطقه در عالم ماده با این قوای جسمانی در ارتباط بوده، باید از این قوا و تعلقات آن‌ها پیداکند.» (رازی، ۱۳۸۰: ۴۵). راز موفقیت زکریای رازی در طب جسمانی در این بود که آن را از طب روحانی جدا نمی‌کرد و مزاج جسم را تابع اخلاق نفس می‌دانست (رازی، ۱۳۸۰: ۴۳).

از نظر محمد بن محمد فارابی (۲۵۹ - ۳۳۹ ه.ق) انسان از تن و روح تشکیل شده است. نفس انسانی شامل نیروی ناطقه، اراده، تخیل و حس می‌باشد. انسان با قوه‌ی ناطقه به دانش دست می‌یابد و همین قوه کار شر را از خیر تشخیص می‌دهد و تفکر می‌کند. انسان با قوه‌ی ناطقه به انسانیت می‌رسد و خوشبختی و سعادت را می‌یابد. انسان با اراده‌ی خود، قدرت انتخاب دارد. وی سعادت انسان را به کمال رسیدن نفس می‌داند و می‌گوید انسان برای رسیدن به صفات پسندیده و دوری از صفات پست باید در مدینه‌ی فاضله تعلیم و تربیت بیابد (فارابی، ۱۳۶۱: ۴۵).

«از منظر ابوبکر ربیع بن احمد الآخونی البخاری (۳۷۳ ق. متوفی) انسان از گوهر جسمانی و روحانی تشکیل شده است. جسم انسان همان است که موجب تنومندی وی می‌شود و گوهر روحانی هم همان روان است. بعضی کیفیات مربوط به تن و جسم انسان می‌شود که شامل گرسنگی و سیری و بعضی کیفیات هم مربوط به روح و روان است مثل شادی و غم. بعضی چیزها برای تن فایده دارد مثل غذا و آب و بعضی چیزها برای روح سودمند است مثل اخبار خوش» (آخونی بخاری، ۱۳۴۴: ۵۶).

علی بن عباس اهوازی (۳۸۳ - ۳۱۸ ق) معتقد است که نیروهای روانی سه دسته هستند. (۱) نیروی طبیعی (۲) زیستی یا حیوانی (۳) نفسانی. (اهوازی، ۱۳۸۸: ۱: ۳۳۱)؛ و علی بن حسین ابن هندو (۴۲۰ ق. متوفی) معتقد بود که انسان موجودی شریف است و از نفس و بدن تشکیل شده است. نفس و بدن انسان از همه‌ی نفس‌ها و بدن‌ها شریف‌تر است (ابن هندو، ۱۳۹۳: ۶۷).

ابوعلی حسین بن عبدالله ابن سینا (۳۷۰ - ۴۲۸ ق) معتقد است نفس و روح بر جسم انسان حاکم است. نیروی نفسانی دو نیرو دارد (۱) حس کننده (۲) حرکت دهنده. نیروی حس کننده به دو دسته‌ی ظاهر و باطن تقسیم می‌شود. نیروی ظاهر شامل حواس پنج‌گانه و نیروی باطنی شامل نیروی حیوانی و پنج نیرو در خدمت دارد. قوه‌ی تخیل در حیوانات قوی‌ترین قوه‌ی آنان است و این نیرو بدون این که امری به صورت واقعی تحقق پیدا کند، حکم قطعی به تحقق آن می‌دهد (ابن سینا، ۱۳۶۳: ۱۶۵/۱).

حکیم سید اسماعیل جرجانی (۴۳۴ - ۵۳۱ ه. ق) معتقد است که تن انسان از دو جز تشکیل شده است: جسم و نفس. از نظر وی نفس سه نیرو دارد با نام‌های (۱) قوت شهوانی یا طبیعی که جایگاه او جگر می‌باشد و کار این قوت لذت و شهوت و هضم غذا و پروردن جسم است و معمولاً اختیار در اعمال این قوت نیست. (۲) قوت حیوانی که جایگاهش قلب است و کار وی عز و جاه و ریاست می‌باشد و اندام‌ها بوسیله‌ی این قوت، نیروی حس و حرکت می‌گیرند و در واقع حیوان با این نیرو حیات می‌پذیرد. (۳) قوت

نفسانی یا ناطقه که طلب علم و حکمت و تمیز درست از نادرست و تفکر و تعقل را به عهده دارد و جایگاه این قوت در مغز می‌باشد. به عبارتی دیگر قوت نفسانی را حس و حرکت هم می‌گویند (جرجانی، ۱۳۴۴: ۱/۶۵).

جدول ۱- بررسی نظرات پزشکان مسلمان شرق تمدن اسلامی در مورد نفس

پزشکان مسلمان شرق تمدن اسلامی	نفس (شباهت آرای ایشان)	تفاوت آرای ایشان
علی بن ربن طبری	از نظر ایشان انسان دارای سه نفس است. طبیعی (شهوایی)، حیوانی (حیاتی)، ناطقه (انسانی).	فارابی: فلسفه او از ارسطو و مکتب نوافلاطونی سرچشمه می‌گرفت اما سعی کرد به آرا یونانی رنگ
زکریا رازی	نفس طبیعی در جگر جای دارد و لذت و شهوت و پروردن جسم از این قوه است.	اسلامی ببخشد و حتی عقاید عرفا در اصل عقاید خود راه داد.
فارابی	نفس حیوانی در قلب جای دارد و حس و حرکت اندام‌ها را ایجاد میکند و حیات انسان به آن بستگی دارد.	ابن سینا: او فلسفه‌ی مشاء را اصلاح و تعدیل کرد و آن را حکمت مشرقی نام نهاد.
اخوینی	نفس ناطقه در مغز جای دارد و علم و حکمت و صنعت را این قوه برای انسان فراهم می‌کند. انسان با نفس ناطقه، از حیوانات متمایز می‌شود.	ابن هندو: او پیرو فلسفه‌ی ارسطویی بود و نفس را همچون ارسطو کمال جسم طبیعی می‌دانست. او پیرو فلسفه‌ی ارسطویی بود و نفس را همچون ارسطو کمال جسم طبیعی می‌دانست.
اهوازی	پزشکان شرق تمدن اسلامی همگی بر این سه اصل در مورد نفس اتفاق نظر داشتند.	
ابن هندو		
ابن سینا		
ابن بطلان		
جرجانی		
فخر رازی		

(منبع: نگارنده)

انسان از منظر پزشکان غرب تمدن اسلامی از جنبه‌ی روح و نفس

اگر چه موضوع این پژوهش بررسی نظرات پزشکان غرب تمدن اسلامی از جنبه‌ی روح و نفس است، اشاره‌ای کوتاه به دیگر پزشکان غرب تمدن اسلامی می‌کنیم. ابن زهر شش کتاب تالیف نمود که مهم ترین آن التیسیر فی المداوا و التدیبر (راه آسان مداوا و پیش‌گیری) بود. ابن جلجل (قرن ۴ ق) پزشک و گیاه دارو شناس مشهور اندلس بود. او آثار مهمی در داروشناسی دارد. بزرگترین داروشناس در اسپانیای مسلمان، غافقی قرطبی (قرن ۶ ق) بود که نظرهای مشروحی درباره گیاهان اندلسی ارائه داد. ابوالقاسم خلف بن عباس زهراوی (د. ۴۰۴ ق) از بزرگترین جراحان مسلمان بود. شهرت او به واسطه‌ی کتاب التصریف بود (الهویی، ۱۳۸۲: ۱۰۳ و ۱۰۴).

• محمد بن عبدالملک ابن طفیل (۵۸۱ متوفی)

ابوبکر محمد بن محمد بن محمد بن طفیل قیسی در اوائل قرن ششم هجری در وادی آش نزدیک غرناطه به دنیا آمد و بیشتر ایام زندگی خود را به تدریس و طبابت سپری کرد و در اوائل سال ۵۴۹ هجری به دستگاه حکومت موحدان در آفریقا راه یافت. هنگامی که ابویعقوب یوسف به تخت نشست ابن طفیل پزشک مخصوص وی شد. ابن رشد شاگرد وی بوده است (ابی اصعبیه، ۱۳۴۹: ۶۷). وی در باب ابعاد وجودی انسان، معتقد است که روح حیوانی از دو جز تشکیل شده است: (۱) بخش جسمانی که میان روح و سایر اجسام مشترک است. (۲) غیرجسمانی که امتیاز روح به آن است و نفس نام دارد و اعمال خاص خود را انجام می‌دهد، از جمله احساسات و ادراکات و حرکات مختلف و نفس حیوانی نام می‌گیرد (دینانی، ۱۳۷۰: ۱۵؛ الفاخوری، ۱۳۶۵: ۴۵). میان گیاه و حیوان و جامدات از این جهت که جسم دارند دارای اشتراک هستند. روح ماده‌ای لطیف و بخار مانند است که حرارت دارد و آن را حار غریزی می‌نامند و در قلب جای دارد و به امر خداوند به موجودات حیات می‌بخشد و اگر روح از جسمی بیرون آمد آن جسم فنا می‌پذیرد. روح به این گونه عمل می‌کند که به مغز که مرکز حس است و کبد که هضم دوم غذا در آن صورت می‌گیرد، یاری می‌رساند و این کار را بوسیله‌ی رگ‌ها و شرایین و اعضا انجام می‌دهد. در انسان علاوه بر چیزهایی که حیوان و گیاهان دارند، قوه‌ای وجود دارد که نه جسمانی است و نه در جسم جای دارد و آن نفس ناطقه است. فنا و فساد در نفس ناطقه راه نمی‌یابد و صفات جسم را هم ندارد و با حواس و خیال هم درک نمی‌شود بلکه تنها با وسیله‌ی خود شناخته می‌شود (الفاخوری، ۱۳۶۵: ۶۷). از نظر وی انسان با زندگی در اجتماع به فعلیت می‌رسد زیرا انسان موجودی است که فطرتش این گونه است که استعداد و نیروهایش با همکاری به ثمر می‌رسد. با نیازهای انسان است که تمدن و شهر شکل می‌گیرد. همان گونه که انسان‌ها در طبایع گوناگون هستند، پس به تعداد انسان‌ها، نفوس انسانی وجود دارد البته نفس انسانی در اصل و اساس یکی و مجرد است (فیرحی، ۱۳۹۱: ۱۲).

در رساله‌ی حی بن یقظان، ابن طفیل این‌گونه بیان می‌کند که انسان از طریق مختلف رشد و پرورش و ارتقا می‌یابد. یکی از آن طریق، در ابتدا درک جهان محسوسات و عبور از آن به سمت عالم معقولات است و انسان باید از دو طریق به شناخت و فهم درست از هستی برسد. یکی حدس و شهود و دیگری از طریق عقل است (ابن سینا، ۱۳۶۵: ۷۶). ابن طفیل به دنبال این است که اثبات کند نفس ناطقه‌ی انسان خاصیت جاودانگی دارد و بعد از مرگ به اصل اتحاد خود باز می‌گردد. «ابن طفیل انسان واصل کامل را با عنوان فاضل‌الهی و حی بن یقظان ترسیم کرده است. ابن طفیل پس از تصریح و تأیید راه عقلی در اتصال به کنایه از طریق اتحاد و فنای ذات‌انسانی که به مقام اتصال رسیده سخن گفته‌است» (شهیدی پاک، ۱۳۹۷: ۳۴).

• محمد بن احمد ابن‌رشد (۵۲۰ - ۵۹۵ ق)

نامش محمد، فرزند احمد بن محمد بن احمد بن رشد و کنیه اش ابوالولید بود. او در سال ۵۲۰ هجری در قرطبه از شهرهای معروف اندلس چشم به جهان گشود. پدر و جدش از فقها به نام و قضایان صاحب منصب اندلس بودند. وی دانش پزشکی را از محضر طبیبان بزرگی چون ابوجعفر هارون و ابومروان بن جربول البلسی فراگرفته و سرآمد اقران گشت (جوادی، ۱۳۴۸: ۳۲). او معتقد بود که انسان از دو بعد جسمانی و روحانی تشکیل شده‌است. در تفکیک عقل و نفس باید بگوییم که نفس قوای حیوانی را هم در بر می‌گیرد اما عقل کار تعقل را انجام می‌دهد. نفس نیروهای متعددی دارد اما تنها نیروی عقل است که مجرد است و ابن‌رشد نفس ناطقه را مجرد می‌داند. عقل بعدی از نفس است و نفس بوسیله‌ی آن می‌شناسد و فکر می‌کند (قوام صفری، ۱۳۸۲: ۳۲). انسان طبیعتاً فردی است که نیازهای طبیعی و ضروری خود را در طبیعت برطرف می‌کند و بعد از آن وارد مرحله‌ی انسان مدنی می‌شود و انسان موجودی است که استعدادهای زیادی برای به پیشرفت دارد اما وقتی این استعدادها به ثمر می‌نشیند که در اجتماع و به صورت جمعی زندگی کند. سرشت هر انسان با دیگر انسان متفاوت است، پس پذیرش کمال هم در انسان‌ها متفاوت خواهد بود. «برای فعلیت بخشی به توانایی‌های انسانی با توجه به کمبود امکانات طبیعی، زیست جمعی ضرورت می‌یابد. آخرین گونه‌ی انسان‌شناسی ابن‌رشد، انسان کامل است. در نظر ابن‌رشد ملاک انسان کامل بودن، به صورت است، نه ماده.» (ابن رشد، ۱۳۷۷: ۲۲).

ابن‌رشد سعی کرد آرا و اندیشه‌ی فلسفی ارسطو را اسلامی کند. او در مورد نفس معتقد است که نفس، کمال و صورت بدن است و نفس کمال اول برای جسم طبیعی آلی است. ابن رشد در تعریف نفس با ارسطو موافقت دارد «و می‌گوید نفس برای جسم نوع کمال اول است از نظر ابن‌رشد نفس نباتی کمال جسم‌نباتی است و در گیاه و حیوان مشترک است اما نفس حساسه تنها در حیوان وجود دارد و شامل حواس پنج‌گانه‌ی لامسه، چشایی، بویایی، بینایی و حس مشترک که قوه‌ای است که میان حواس پنج‌گانه مشترک است. نفس متخیله نفسی است که هرگاه حواس در مورد چیزی ناتوان باشند، نیروی متخیله به کار می‌آید. نفس نزوعیه نفسی است که حیوان بوسیله‌ی آن امور خیر و شر و مفید و مضر را تشخیص می‌دهد و این نیرو با نیروی متخیله و حساسه پیوسته است و در حیوان و انسان وجود دارد اما نفس ناطقه نفسی است که تنها در انسان وجود دارد و انسان با این قوه معانی متفاوت را با هم ترکیب می‌کند و عمل استنباط را انجام می‌دهد» (صفا، ۱۳۶۵: ۷۸). نفس ناطقه دو دسته می‌باشد: قوه‌نظری و قوه‌عملی؛ یعنی انسان هم مسائل عملی و هم غیر عملی را درک می‌کند و فرق میان انسان و حیوان در این مسئله است که حیوان با غریزه اعمال خود را انجام می‌دهد اما انسان از روی تعقل و استنباط. تخیل در حیوانات بدون قوه‌ی مفکره است و اما در انسان با تفکر و تدبیر است. هر گاه نفس در نهایت کمال باشد و قوه و نیرو نداشته باشد در حکم عقل خوانده می‌شود. از نظر او اگر چه افراد مختلف نفس‌های مختلفی هم دارند اما ماهیت و اصل نفس یکی است. نفس بعد از مرگ فرد به صورت متحد و یگانه است و در واقع ابن‌رشد معتقد به تجرد نفس ناطقه است. «نفس ناطقه قوه‌ای است که حیوان به وسیله‌ی آن به آن چه ملایم با اوست میل کند و از آن چه به او زیان می‌رساند بگریزد. این قوه ملحق است به متخیله و حساسه و هم در انسان یافته می‌شود و هم در حیوان. قوه‌ی ناطقه بر دو قسم است: قوه نظری و قوه عملی» (الفخوری، ۱۳۶۵: ۶۷).

در واقع برای این که به معقولات برسیم در ابتدا باید از محسوسات عبور کنیم و آن‌ها را حس و درک کنیم. بعد از آن باید قوه‌ی تخیل را به کار بگیریم و علاوه بر حس و تخیل باید از قوه‌ی حافظه بهره ببریم. همچنین در آرای ابن‌رشد این مسئله شایان توجه است که هر گاه انسان مسئله‌ای را از طریق عقل متوجه نشد باید از شرع و وحی کمک بگیرد.

باید باورداشت که در روان (نفس) سه بخش از عقل وجود دارند که یکی از آن‌ها عقل پذیرنده، دوم عقل فعال یا فاعل است، سوم عقل حادث. از این سه، دو عقل ابدیند، یعنی عقل فعال و عقل پذیرنده، سومین آن‌ها به نحوی پدیدآمده و تباه‌شونده و به نحوی دیگر ابدی است (ابوعلی و قاسم پور، ۱۳۹۴: ۱۴).

• ابو عمران موسی بن میمون (۵۳۰ - ۶۰۱ ق)

نام کامل او، ابو عمران موسی بن میمون بن عبدالله القرطبی الاسرائیلی است. در سال ۵۳۰ ق در کوردوبا در اسپانیا زاده شد. او در کودکی به مطالعه علوم و فلسفه پرداخته است. مطالعات وی منحصر به آثار یهودی نبود، بلکه بسیاری از آثار فیلسوفان یونانی و مسلمان را مطالعه نمود (وکیلی، ۱۳۸۶: ۱۴۹).

او معتقد است که انسان مدنی‌الطبع است، به این معنا که سرشت انسان زندگی در اجتماع را می‌طلبد. انسان‌ها به دلیل پیچیدگی ساختارشان، تفاوت‌هایی با یکدیگر دارند و این تفاوت‌ها شامل روح و نفس هم می‌شود. برای رفع اختلاف میان انسان‌ها، قوانین و شریعت به میانجی‌گری و حل اختلاف می‌پردازد و خداوند به انسان قدرت تمیز دادن و تدبیر عطا کرده است. ابن میمون معتقد بود که رعایت شریعت الهی برای انسان‌ها سلامت نفس و بدن را به همراه دارد. «به گفته‌ی ابن میمون قصد شرایع الهی صلاح نفس و صلاح بدن است. صلاح بدن با صلاح جامعه توأم است و صلاح نفس با اكمال آن از راه علم به دست می‌آید. حکمت الهی اقتضا می‌کند که انسان دارای قوه تدبیر و اداره‌ی امور باشد» (ابن میمون، ۱۳۹۲: ۵۶). ابن میمون اعتقاد داشت که انسان از نفس و بدن تشکیل شده‌است و نفس و تن هر دو با هم ارتباط دارند و از هم تأثیر می‌پذیرند و در واقع اتحاد خاصی دارند و جدایی ناپذیرند. اگرچه تمایز نفس و بدن در عالم خارج ممکن نیست اما از نظر ابن میمون این دو از هم متمایز هستند البته منظور او تمایز منطقی است و نه تمایز فیزیکی. عقل ناطقه قوه‌ای است که کارش را به صورت منطقی و نه فیزیکی انجام می‌دهد و این قوه از زمان متولد شدن انسان از طرف خداوند به وی عطا می‌شود. این قوه استعدادی است که پتانسیل پرورش و رسیدگی را دارد و به مرحله‌ی عقل بالفعل و تعالی می‌رسد. وی بخش عقلانی نفس را قوه‌ای می‌داند که مجزا از بدن فعالیت می‌کند و حتی با مرگ جسم، زندگی آن ادامه دارد. این قوه در حکم عقل اکتسابی است که مخصوص انسان است که وجود مادی ندارد و افرادی که علوم متفاوت را مطالعه می‌کنند به این قوه دست پیدا می‌کنند. او معتقد است که جسم و نفس جسمانی ارتباط دارند و نوع اتحاد این دو از نوع جوهری است یعنی اتحادی که جنس ماده و صورت دارد و اگر یکی از این دو فنا پذیرد، دیگری نیز نابود می‌شود؛ اما آن قسمت از نفس که غیر نفسانی است و در واقع عقل و نفس ناطقه را دربرمی‌گیرد، با جسم ارتباط دارد اما جنس این نفس جسمانی نیست و برای بقای خود هم به جسم نیاز ندارد. بدن در حکم ابزار برای این نوع نفس است که نفس را در رسیدن به مرحله‌ی فعلیت و تعالی یاری می‌دهد (محقق، ۱۳۷۴: ۱۵).

جدول ۲- بررسی نظرات پزشکان مسلمان غرب تمدن اسلامی از نظر نفس

پزشکان غرب تمدن اسلامی	نفس (شباهت آرا)	مکاتب	تفاوت آرا
ابن طفیل	نفس کمال جسم طبیعی است	ایشان متأثر از مکاتب فلسفی یونان و بویژه ارسطو بودند.	برای درک جهان باید از عالم حس به عقل برسیم و این کار از دو طریق (۱) حدس (۲) عقل حاصل می‌شود. نفس ناطقه انسان خاصیت جاودانگی دارد و بعد از مرگ به اصل اتحاد خود باز می‌گردد.
ابن رشد	نفس کمال جسم طبیعی است	ایشان متأثر از مکاتب فلسفی یونان و بویژه ارسطو بودند.	برای درک جهان هستی باید حدس و شهود و بعد از تخیل و حافظه کمک بگیریم و چنانچه شناخت حاصل نشد از شرع و وحی کمک بگیریم. نفس بعد از مرگ متحد و یگانه است و معتقد به تجرد نفس ناطقه است.
ابن میمون	نفس کمال جسم طبیعی است	ایشان متأثر از مکاتب فلسفی یونان و بویژه ارسطو بودند.	وی بخش عقلانی نفس را قوه‌ای می‌داند که مجزا از بدن فعالیت می‌کند و حتی با مرگ جسم، زندگی آن ادامه دارد. فناپذیری جزئی نفس را اثبات کرده است.

(منبع: نگارنده)

پزشکان در غرب تمدن اسلامی بر این باور بودند که انسان از جسم و جان تشکیل شده است و نفس و بدن از یکدیگر تأثیر می‌پذیرند. آن قسمت از نفس انسان که مربوط به عقل است پس از مرگ هم زنده است و خاصیت نامیرایی دارد و مادی نیست و مخصوص انسان است. نفس و روح با تلاش به کمال و ارتقا می‌رسند. حیات جسم و نفس جسمانی به هم مرتبط و وابسته می‌باشد و با فنای یکی، دیگری نیز نابود می‌گردد اما نفس عقلانی، جسمانی نیست و به جسم هم نیازمند نیست. سرشت آدمی نیازهای ضروری دارد که در ابتدا خود انسان این نیازها را بر طرف می‌سازد اما نیروهای بالقوه‌ی انسان این خاصیت را دارند که در اجتماع به ثمر برسند؛ یعنی انسان مدنی بالطبع است. آنان بر این عقیده بودند که اصل ماهیت نفس واحد است. از نظر ایشان اگر نفس به نهایت کمال رسیده باشد و نیرو نداشته باشد، عقل نام دارد. نفس ناطقه مجرد دارد و پس از مرگ به اصل خود باز می‌گردد و زوال ناپذیر است انسان باید از محدودیت‌های عالم حس و تجربه رد شود و وارد عالم معقولات بشود.

همانطور که گفته شد این‌رشد هم در دسته مشائیان قرار می‌گیرد و نماینده‌ی فلسفه‌ی مشاء در مغرب اسلامی می‌باشد. این‌رشد در تعریف نفس با ارسطو موافق است و می‌گوید نفس کمال و صورت بدن است. اندیشه‌ی مدنی‌بالطبع بودن انسان، از ارسطو وام گرفته شده‌است. ابن‌میمون هم در اندیشه‌ی خود مانند این‌رشد می‌باشد و معتقد به اصل صورت و ماده بود. ابن‌طفیل نیز پیرو ارسطو بود و معتقد به دو اصل ماده و صورت بود اما در تعریف نفس بر این باور بود که روح حیوانی به دو قسمت تقسیم می‌شود: قسمتی که جسمانی است و قسمت غیرجسمانی. در نتیجه می‌توان گفت که پزشکان غرب تمدن اسلامی تأثیر بیشتری از فلسفه یونان بویژه ارسطو پذیرفته‌اند. اگر چه پزشکان شرق هم بی‌تأثیر از فلسفه ارسطو نبوده‌اند اما آن را با میزان بیشتری از دین اسلام آمیخته‌اند و اندیشه‌های فلسفه‌ی یونان را تعدیل بخشیدند.

نتیجه‌گیری

پزشکان مسلمان شرق تمدن اسلامی در زمینه‌ی جسم از طب جالینوسی که بر اصل طبایع چهار گانه استوار است، پیروی می‌کردند. اگر چه آزایی را که موافق با دین اسلام بود را پذیرفتند و نظراتی را که مخالف با شریعت اسلام بود را رد کردند و یا آن را تعدیل بخشیدند. از نظر نفس و روح نیز، پزشکانی همچون فارابی و ابن‌سینا و ابن‌هندو از حکمت مشاء ارسطو پیروی کردند. اگر چه فارابی نظر عرفا را در اصل آرا خود وارد کرد. ابن‌سینا نیز از حکمت مشاء پیروی کرد اما در تعریف نفس به صورت کامل از ارسطو پیروی نکرد و کمال را از صورت متمایز کرد. پزشکان غیر مسلمان، آرای جالینوس پزشک یونان باستان را به صورت صرف ترجمه کردند و پیرو طب جالینوس بودند. بنظر می‌رسد که این پزشکان مترجم، در زمینه‌ی روح و نفس هم پیرو طب جالینوس و ارسطو بوده‌اند. چرا که جالینوس پیرو بقراط و ارسطو و افلاطون بوده‌اند. پزشکان غرب تمدن اسلامی در زمینه‌ی جسم به دلیل موقعیت جغرافیایی که در آن به کار طبابت مشغول بودند، بیشتر به سمت آرای پزشکی غرب و یونان باستان متمایل بوده‌اند همان گونه که در زمینه‌ی طب نفس و روح نیز بیشتر به سمت فلسفه‌ی ارسطو متمایل هستند.

منابع

- ابراهیمی دینانی، غلامحسین. (۱۳۷۰). «ابن طفیل». نشریه گروه تحقیقاتی دانشکده الهیات، شماره ۵۱.
- ابن ابی اصبغیه، احمد بن قاسم. (۱۳۴۹). عیون الانبا فی طبقات الاطبا. ج ۱، ترجمه سید جعفر غضبان، تهران: دانشگاه تهران.
- ابن ربن طبری، علی بن سهل. (۱۳۹۰). فردوس الحکمه. تهران: موسسه مطالعات تاریخ پزشکی.
- ابن رشد (۱۳۷۷). تفسیر مابعدالطبیعه. ج ۳، تهران: حکمت.
- ابن سینا، ابو علی حسین بن عبدالله. (۱۳۶۵). حی بن یقظان. ترجمه جوزجانی، تهران: مرکز دانشگاهی.
- ابن سینا، ابوعلی حسین بن عبدالله. (۱۳۶۳). قانون در طب. ج ۱، ترجمه عبدالرحمن شرفکندی، تهران: سروش، چ ۲.
- ابن‌میمون، ابوعمران موسی. (۱۳۹۲). شرح اسما العقار. ترجمه احسان مقدس، تهران: نیلو برگ.
- ابن هندو، علی بن حسین. (۱۳۹۳). مفتاح الطب و منهاج الطلاب. ترجمه مهدی محقق، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- ابوعلی، سکینه و قاسم پور، حسن. (۱۳۹۴). «بررسی تحلیل انتقادی دیدگاه ابن‌سینا و ابن‌رشد در باب نفس». مجله حکمت و فلسفه، سال ۱۱، شماره ۳.

الاخوینی بخاری، ابوبکر ربیع بن احمد. (۱۳۴۴). هدایه المتعلمین فی الطب. ترجمه جلال متینی، مشهد: دانشگاه مشهد.

- ارسطو. (۱۳۶۹). درباره نفس. ترجمه علیمراد داودی، تهران: حکمت.
- اهوازی، علی بن عباس. (۱۳۸۸). کامل الصناعه الطیبیه. ج ۱، ترجمه سید محمد خالد، تهران: دانشگاه تهران.
- جرجانی، اسماعیل. (۱۳۴۴). ذخیره خوارزمشاهی. ج ۱، تهران، انجمن آثار ملی.
- جوادی، واعظ. (۱۳۴۸). «ابن رشد». نشریه دانشکده ادبیات اصفهان، شماره ۵.
- دورانت، ویل (۱۳۷۰). تاریخ فلسفه. ترجمه عباس زریاب، تهران، سازمان نشر و آموزش انقلاباسلامی، چ ۸.
- رازی، محمد بن زکریا. (۱۳۸۰). طب الروحانی. ترجمه پرویز ذکائی، تهران، اهل قلم.
- راسل، برتراند راسل. (۱۳۸۸). تاریخ فلسفه غرب. ترجمه نجف دریا بندی، تهران، قلم.
- رنان، کالین. (۱۳۶۷). تاریخ علم کمبریج. ترجمه حسن افشار، تهران: مرکز.
- شهیدی پاک، محمدرضا. (۱۳۹۷). «فلسفه سیاسی اسلام در قرون وسطی و آغاز دوره مدرن ابن طفیل، ابن باجه، ابن رشد و ملاصدرا». مجله دستاوردهای نوین در مطالعات علوم انسانی، سال اول، شماره ۷.
- صفا، ذبیح الله. (۱۳۶۵). علوم عقلی در تمدن اسلامی. ج ۱، تهران، امیرکبیر.
- الفاخوری، حنا و خلیل الجبر (۱۳۶۵). تاریخ فلسفه در جهان اسلامی. ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: کتاب زمان.
- فازابی، ابونصر محمد بن محمد. (۱۳۶۱). آرا اهل مدینه فاضله. ترجمه سید جعفر سجادی، تهران، کتابخانه طهوری.
- قوام صفری، مهدی. (۱۳۸۲). «راه پیدایش اصل عدم تناقض در ذهن انسان از دیدگاه ارسطو». مجله اطلاعات حکمت و معرفت.
- گاتری، ویلیام کیت چمبرز. (۱۳۷۸). سقراط. ترجمه حسن فتحی، تهران، فکر روز.
- گرین، راجر لنسلین. (۱۳۷۰). اساطیر یونان. ترجمه عباس آقاجانی، تهران، سروش.
- محقق، مهدی. (۱۳۷۴). تاریخ و اخلاق پزشکی در اسلام و ایران. تهران، سروش.
- هالیینگ دیل، رجینالد. (۱۳۸۷). تاریخ فلسفه غرب. ترجمه عبدالحسین آذرنگ، تهران، ققنوس.
- هلزی هال، ویلیام. (۱۳۷۴). تاریخ و فلسفه علم. ترجمه عبدالحسین آذرنگ، تهران، سروش، چ ۲.
- الهویی، زهرا. (۱۳۸۲). «طب و داروسازی در اندلس». فصلنامه تاریخ اسلام، سال چهارم، شماره ۱۵.
- وکیلی، هادی. (۱۳۸۶). «ابن میمون از الاهیات اسلامی تا الاهیات یهودی». مجله قیسات، شماره ۴۳.
- Lorenz, Henrik, *Ancient Theories of Soul*, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. (Summer 2009 Edition), Edward N. Zalta(ed).